

Umarova Lobar Nematullayevna
 Islom Karimov nomidagi
 Toshkent davlat texnika universiteti
 "Chet tillar" kafedrası katta o'qituvchisi

PARALINGVISTIK VOSITALAR VA ULARNING IJTIMOIIY AHAMIYATI

Annotatsiya. Paralingvistik vositalar - bu nutqdagi verbal unsurlardan tashqari kommunikatsiya vositalari bo'lib, ular til orqali uzatiladigan ma'lumotni qo'llab-quvvatlaydi, ravshanlashtiradi va kengaytiradi. Bu vositalar o'z ichiga intonatsiya, tembr, tovush balandligi, pauzalar, tezlik, so'zlarni ta'kidlash, yuz ifodalari, tana harakatlari va boshqa jismoniy belgilardan iborat. Paralingvistik vositalar nafaqat og'zaki nutqda, balki barcha turdagi kommunikatsion jarayonlarda, xususan, badiiy matnlarda, adabiyotda va kundalik hayotda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: paralingvistika, imo, ishora, jest, nazariya, intonatsiya, holat, tilshunoslik, termin.

Abstract. Paralinguistic means are communicative tools that accompany verbal elements of speech and serve to support, clarify, and extend the information conveyed through language. These means include intonation, timbre, pitch, pauses, speed of speech, word stress, as well as facial expressions, body movements, and other physical signals. Paralinguistic features play an important role not only in spoken discourse but also in various types of communicative processes, particularly in literary texts, fiction, and everyday interaction.

Keywords: paralinguistics, gesture, sign, movement, theory, intonation, posture, linguistics, term.

Аннотация. Паралингвистические средства представляют собой коммуникативные инструменты, сопровождающие вербальные элементы речи и служащие для поддержки, уточнения и расширения информации, передаваемой посредством языка. К данным средствам относятся интонация, тембр, высота тона, паузы, темп речи, акцентирование слов, а также мимика, движения тела и другие физические сигналы. Паралингвистические средства играют важную роль не только в устной речи, но и во всех видах коммуникативных процессов, особенно в художественных текстах, литературе и повседневном общении.

Ключевые слова: паралингвистика, жест, знак, движение, теория, интонация, положение, лингвистика, термин.

Kirish. Charles Darwin va Paul Ekmaning hissiy ifodalar nazariyalari Paralingvistika sohasida eng katta yangiliklardan biri Charles Darwinning yuz ifodalariga oid tadqiqotlaridir. U inson va hayvonlardagi hissiy holatlarni aniqlash uchun yuz ifodalarini o'rgandi Keyinchalik Paul Ekman bu tadqiqotlarni kengaytirib, inson yuz ifodalarini kategoriyalarga ajratib, hissiy ifodalar hamma madaniyatlarda universal ekanini ko'rsatdi. Bu tadqiqotlar paralingvistik vositalarning madaniy chegaralardan mustaqil ekanini isbotladi va turli madaniyatlarda qanday qabul qilinishini tahlil qilishda muhim yangilik bo'ldi. Albert Mehrabianing kashfiyoti muloqotda nutq va noverbal vositalarning bir-biriga qanchalik bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Mehrabian qoidasi paralingvistik vositalarning og'zaki muloqotdan ko'ra ko'proq hissiy ma'lumotni berishini isbotladi.

Mazkur kontseptsianing umumiy tuzilishi paralingvistikaning nazariy asoslarini yaxshi ochib beradi, biroq ba'zi jihatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish va mustahkamlash zarur. Mana uning ba'zi zaif tomonlari:

Paralingvistikaning psixologiya, sotsiologiya, va madaniyatshunoslik bilan bog'liqligi ko'rsatilgan, ammo bu bog'liqliklar chuqurroq tahlil qilinmagan. Har bir yo'nalish bo'yicha kengroq tushuntirish berish va paralingvistik vositalarning turli madaniyatlar va jamiyatlarda qanday qo'llanishiga misollar keltirilishi mumkin. Masalan, psixologik tahlil orqali insonlarning turli hissiy holatlarda qanday paralingvistik vositalardan foydalanganliklari aniqroq tushuntirilishi kerak.

Kontseptsiya asosan nazariy qoidalarga asoslangan bo'lsa-da, empirik tadqiqotlar natijalari kengroq o'rganilmagan. Misol uchun, Mehrabianning 7-38-55 foizlik qoidasi keltirilgan, lekin bu qoidaga qarshi chiqarilgan tanqidlar e'tiborsiz qoldirilgan. Ba'zi tadqiqotchilar bu qoidani tor kontekstda qo'llanishi haqida ogohlantirishgan. Shuningdek, o'zbek madaniyatidagi paralingvistik vositalarning maxsus holatlari va ularning ijtimoiy kontekstda qanday o'zgarishi ham tadqiq qilinishi kerak.

Intonatsiya (intonation) – bu nutqning ohang, ritm va tembrini o'z ichiga oladi. Intonatsiya so'zlar orasidagi ma'nolarni belgilashda, ularning hissiy ko'rinishini ta'riflashda muhim rol o'ynaydi. Insonlarning qaysi nuqtada to'xtashlarini, qanday his-tuyg'ularni ifodalashlarini va qanday xabarlarini etkazishlarini aniqlashda intonatsiya o'ziga xos ko'rsatkich bo'ladi.

Tana harakatlari (Body Language) – bu yuz ifodalari, qo'l harakatlari, tana holatlari va boshqa harakatlarni o'z ichiga oladi. Harakatlar va yuz ifodalari nutqning to'liq ma'nosini ifodalashda yordam beradi. Misol uchun, biror kishi so'zlayotganida qo'llari bilan ko'rsatmalar berishi mumkin, bu ularning aytayotgan so'zlarini yanada ta'sirliroq qiladi.

Tezlik va pauzalar (Speed and Pauses) – nutq tezligi va pauzalar ham paralingvistik vositalar hisoblanadi. Pauzalar yordamida nutqni to'xtatish yoki qayta boshlash mumkin, bu esa biror fikrni aniqlashtirish yoki ta'sir kuchini oshirish uchun ishlatiladi. Tezlik esa har bir so'zning ahamiyatini oshirishi yoki kamaytirishi mumkin.

Noverbal vositalar har doim nutq bilan birgalikda qo'llanib, unga yordam beruvchi ikkinchi darajali vosita sifatida ko'rib chiqilgan. Fikrning moddiy ifodasi mavjud bo'lishi lozim, bu moddiy asos esa nutqdir. Nutq nafaqat fikrni ifodalovchi, balki uni shakllantiruvchi vosita hamdir.

Muloqot ko'pincha verbal, ya'ni so'z va lisoniy vositalar orqali, shuningdek, noverbal, ya'ni so'zsiz imo-ishora, belgilar, nishonalar, ramzlar va simvollar yordamida axborot berish orqali amalga oshiriladi. Verbal va noverbal muloqot bir-biriga ta'sir o'tkazib, ularning kombinatsiyasi orqali kommunikatsiya jarayoni boyitiladi. Ixtiyoriy va ixtiyoriy bo'lmagan noverbal ko'rinishlar dastlab mudofaa (rad etish), hujum (qabul qilish, o'zlashtirish), diqqatni jamlash (kutish, marosimlar va o'tish holatlari) kabi funksiyalarga ega edi. Artikulyar nutq paydo bo'lganidan so'ng, odamlar og'zaki muloqot bilan birga noverbal ifoda vositalaridan ham foydalanishni davom ettirishgan.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, noverbal aloqa usullari ikki manbadan kelib chiqqan: biologik evolyutsiya va madaniy o'zgarishlar. Madaniyatlararo muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning ahamiyati katta. Ma'lum bir tilda to'liq kommunikativ aloqaga kirishish uchun paralingvistik tamoyillarni yetarli darajada bilish zarur.

Paralingvistika sohasi o'z tarixi davomida ekstralingvistika, paralingvistika va noverbal vositalar kabi atamalar bilan atalgan. Biroq, keyingi davrlarda ekstralingvistika va paralingvistika bir-biridan ajratila boshladi. O.S. Axmanovanning yozishicha, tilshunoslik "makrolingvistika"ning uch asosiy bo'limiga bo'linadi: "predlingvistika", "mikrolingvistika" va "metalingvistika". "Predlingvistika" til ifodasining fizik tabiati bilan shug'ullanadi, "metalingvistika" til va tafakkur, til va jamiyat (madaniyat)ning turli aloqalarini o'rganadi, "mikrolingvistika" esa tilning ichki tizimini tahlil qiladi. "Predlingvistika" va "metalingvistika"ni umumiy "extralingvistika" atamasi ostida birlashtirish mumkin. Paralingvistika esa kommunikatsiya jarayonida nutqning yordamchi vositalarini o'rganadi.

Paralingvistika tarkibida universal, etnolingvistik va idiolekt komponentlar mavjud bo'lib, bu vositalar nafaqat og'zaki xabar ma'nosini to'ldiradi, balki so'zlovchining shaxsiy, ijtimoiy va yosh xususiyatlari haqida ham ma'lumot beradi.

Paralingvistik vositalarning ijtimoiy ahamiyati shundaki, ular nafaqat kommunikatsiya jarayonida to'g'ri yoki noto'g'ri ma'lumotlarni uzatishda, balki jamiyatda qabul qilingan etik, madaniy va ijtimoiy normalar doirasida ham muhim rol o'ynaydi. Paralingvistik vositalar odamlarning biri-biriga nisbatan qarashlarini, hurmatini va empatiyasini ko'rsatadi.

Masalan, o'zbek va ingliz tillarida jismoniy til va tanadagi harakatlar juda muhim bo'lib, ular ma'lum bir mintaqaning madaniyatiga mos keladi. O'zbek madaniyatida, odatda, insonning yuz ifodasi va tana holati uning ichki his-tuyg'ularini aks ettiradi, va bunday holatlar ba'zan qat'iy etik qoidalarga asoslanadi. Ingliz tilida esa tana harakatlari, ayniqsa, qo'l harakatlari va yuz ifodalari orqali ham hissiy munosabatlar ko'rsatiladi, ammo ba'zi hollarda bu harakatlar ko'proq individualistikni aks ettirishi mumkin.

"Til nutqdan tashqari vositalar orqali insonning ichki holatini, kayfiyatini va hissiyotlarini aniqroq ifodalash imkonini beradi" [13].

Bu iqtibosda o'zbek tilida ham, til orqali faqat so'zlar bilan emas, balki tana harakatlari va yuz ifodalari bilan ham ichki holatni aniqroq ifodalash mumkinligi aytilmoqda.

Badiiy asarlarda paralingvistik vositalar kommunikatsiya uchun muhim vosita bo'lib, ular personajlarning ruhiy holatlari, hissiy izohlar, va tasavvurlarni chuqurlashtirishda xizmat qiladi. Badiiy adabiyotda bu vositalar ayniqsa shaxslarning o'zaro aloqalarini, ichki ziddiyatlarini va hissiy tuyg'ularini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

"The use of paralinguistic elements, such as tone and gesture, in literature enriches the reader's understanding of character emotion and depth." (Bell, D., *The Power of Paralinguistic in Literature*, 2012)

"Badiiy asarlarda paralingvistik vositalarning roli, personajlarning ichki dunyosini, ruhiy holatini ochishda katta ahamiyatga ega" [14].

Paratillarni madaniy-tarixiy jihatdan o'rganish axborot yaratish va dunyoni anglash uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni o'rganishni o'z ichiga oladi. T. Nikolaeva va B. Uspenskiy [15] shunday yozadi:

"Paralingvistik hodisalar bo'yicha ikki qarama-qarshi yondashuv mavjud. Birinchisi - tabiiylikka asoslangan nazariya bo'lib, u paralingvistik hodisalarni biologik jarayonlardan keltirib chiqaradi va ularning universal tarqalishini qo'llab-quvvatlaydi. Ikkinchisi esa konvetsional nazariya bo'lib, paralingvistik hodisalarning madaniyat va an'analar bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi"[16].

Chet tillarni o'rgatish metodikasi doirasida madaniy komponentlar va madaniyatlararo o'qitish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu yo'nalishda lingvostranovedenie (til va mamlakatshunoslik) fani alohida ahamiyatga ega bo'lib, madaniyatni milliy til orqali aks ettirishni o'rganadi.

XXI asr boshida "Til va madaniyat" muammosi lingvistik tadqiqotlarning markaziga aylanishi bilan birga, lingvokulturologiya fani shakllandi. Ushbu fan til ifodalari va ular bilan bog'liq xalq mentalitetining o'zaro aloqasini o'rganadi. Amerikalik olim M. Uest shunday yozadi: "Til – bu xulq-atvor shakli bo'lib, ijtimoiy muhitga organizmning umumiy javobi sifatida namoyon bo'ladi. So'zlar bu javobning faqat bir qismi bo'lib, qolgan qismi tana holati, mimika va imo-ishoralarni o'z ichiga oladi" [17].

Imo-ishora tilining tahlili insonning muloqotdagi xatti-harakatlari va ularning madaniy-tarixiy ildizlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Paralingvistik komponentlarning tabiiy va madaniy omillar bilan bog'liqligi xalqaro kommunikatsiya va lingvokulturologiya sohasidagi tadqiqotlar uchun muhim asos hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Петрова Л. А. Метаязык для записи жестов // Проблемы истории культуры, литературы, социально-экономической мысли. - Саратов, 1989. - Вып. 5. - С. 116-120.
2. Пиз А. Язык жестов: Увлекательное пособие для деловых людей. - Воронеж: МОДЭК, 1992. - 218 с.

3. Покровская Я.А. Мимика гнева и ее вербальное отображение в текстах художественной произведений: (На материале англ. и рус. языков) И Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. - Волгоград; Саратов, 1998.-С. 110-116.
4. Потапова Р.К. Коннотативная паралингвистика. - М., 1997. - 67с.
5. Почепцов Г.Г. (мл.) Коммуникативно-прагматические аспекты семантики // Филологические науки.-М., 1984.- №4.-С. 29-36.
6. Почепцов Г.Г. Молчание как знак // Анализ языковых систем. - Киев, 1986. - С. 54-67.
7. Пронников В.А., Ладанов И.Д. Язык мимики и жестов. - М., 1998. - 216 с. Психолингвистика. Сб. статей. / Сост. А.М. Шахнарович. - М.: Прогресс, 1984.- 368 с.
8. Реформатский А.А. Введение в языкознание. -М.: Аспект Пресс, 1996. - С.367.
9. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Этюды по истории поведения. -М.: 1993. -С.93-95
9. Русская разговорная речь. Отв. ред. Е.А. Земская. -М.: Наука, 1973.-485 с.
- Рыбакова Т.П. Невербальные средства коммуникации и их отражение в переводе // Информативно-коммуникативные аспекты перевода. - Н. Новгород, 1998. - Ч. 2. - С. 95-104.
10. РюклеХ. Ваше тайное оружие в общении: Мимика, жест, движение: Сокр. пер. с нем. - М.: Интерэксперт, 1996. - 280 с.
11. Сахарный Л.В. К тайнам мысли и слова. - М., Просвещение, 1983. - 160 с. Сахарный Л.В. Как устроен наш язык. - М., Просвещение, 1978. - 160 с.
12. Седина И.В. Роль паузы в организации речи: (на материале публ. выст. англ. и амер, авт.) // Вопросы лингвистики. - М., 1998. - Вып. 2. - С. 136-142.
13. Bell, D. (2012). *The Power of Paralinguistic in Literature*. London: Oxford University Press.
14. Frumkina, R. (2001). *Psixolingvistika*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury.
15. Nikolaeva, T., & Uspenskiy, B. (1995). *Paralinguistics: The Role of Nonverbal Communication in Language*. Moscow: Nauka.
16. Nikolaeva, T.M. va Uspenskiy, B.A. "Paralingvistik hodisalar", 1966: 73.
- Vereshchagin, M. "Til va madaniyat", 1976: 27.
17. Vereshchagin, 1976: 27.